

TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM ÇERÇEVESİNDE DEĞİŞEN ANLAM VE KULLANIMLARIYLA “BOŞ ZAMAN” SOSYOLOJİSİ

SOCIOLOGY OF “LEISURE” AND ITS CHANGING MEANINGS AND USES WITHIN THE FRAMEWORK OF SOCIAL TRANSFORMATION

Uğur Zeynep GÜVEN

Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ugurzeynepguven@yahoo.com

Öz

Bu çalışmanın temel amacı toplumsal dönüşüm çerçevesinde boş zaman olgusunun değişen anlam, temsil ve kullanımlarını incelemek ve boş zaman sosyolojisinin temel konularını ve güncel yaklaşımlarını, üretim ilişkileri, tüketim örüntüleri ve gündelik hayatın diğer bileşenleri bağlamında ortaya koymaktır. Makalede, boş zaman sosyolojisinin odağa aldığı okul ya da iş hayatı gibi resmi ya da kurumsal bağlardan azade zaman diliminin ne ölçüde boş veya serbest olduğu sorgulanacaktır. Bu doğrultuda literatür taraması gerçekleştirilerek, öncelikle tarihsel bir yaklaşımla boş zaman olgusunun çağlar boyu değişen anlamı değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ardından, kültürel etkinlik, spor faaliyetleri ve turizm başta olmak üzere “ciddi” ve “ciddi olmayan” türleriyle gündelik hayatın içinde boş zamanın temsili ve kullanımı tartışılacaktır. Son olarak, dünyadan ve ülkemizden örneklerle boş zaman kavramını merkeze alan akademik çalışmalarda değişen yaklaşımlar ortaya konulacaktır. Her şeyin şimdiki zamanın uzamı içine sıkıştırıldığı günümüzde, boş zamanın, derin düşünce ve değer üretiminden uzak, kalıcılığa ulaşmadan sönmölen fikirler ve eylemlerle sarılı etkinlikler dizisine indirgenmiş durumda bulunması çalışmanın temel bulguları arasındadır.

Abstract

The main objective of this paper is to analyze the changing meanings, representations and uses of leisure within the framework of social transformation, and put forth the main issues and contemporary approaches in sociology of leisure through relations of production, consumption patterns and other components of everyday life. This article aims to question the extent to which leisure is considered to be a time period freed from all formal and corporate attachments including school and work. By employing literature review, this article first seeks to evaluate the changing meaning of leisure throughout different historical periods. The article then discusses the uses of leisure in everyday life with regard to its different types, both serious and casual, including cultural, sportive and touristic leisure activities. Lastly, in light of the examples from Turkey and around the world, contemporary academic perspectives on leisure studies will be covered. The main findings of the article state that leisure has been reduced to a series of activities, surrounded by ideas and practices far from contemplation and value creation, fading before reaching the stage of permanence in our contemporary era of an endless present time.

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 1 Eylül 2019
Kabul edildiği tarih: 4 Aralık 2019
Yayınlanma tarihi: 25 Aralık 2019

Article Info

Date submitted: 1 September 2019
Date accepted: 4 December 2019
Date published: 25 December 2019

Anahtar sözcükler

Boş zaman; Toplumsal Değişme;
Kültür; Gündelik Hayat

Keywords

Leisure; Social Change; Culture;
Everyday Life

DOI: 10.33171/dtcfjournal.2019.59.2.18

Giriş

1960'lardan itibaren sırasıyla Amerikan, Britanya ve Kıta Avrupası sosyolojisinde bir alt çalışma dalı olarak ortaya çıkıp üniversite ders programlarına giriş yapan boş zaman sosyolojisi (sociology of leisure), başlangıcından itibaren içerdiği farklı araştırma konuları bakımından kendi içinde çok katmanlı bir yapıya sahip olmuştur. Bu araştırma konuları arasında ilk sıralarda yer alan spor faaliyetleri, turistik aktiviteler ile kültürel etkinlikler, esasen kendi içlerinde kimi farklılıklar hatta zıtlıklar içeren bir dizi toplumsal pratik barındırmaktadır. Dahası, bu pratikler arasında yer alan çeşitli boş zaman aktivitelerinin, “ciddi” (serious) ve “ciddi olmayan/sıradan” (casual) türler olarak farklılaşması (Stebbins 448), hem sunum hem katılım safhalarında birbirinden ayrılan toplumsal alanlar

yaratmaktadır. Bu sayede boş zaman, farklı bağlamlardaki mevcut toplumsal eşitsizlikleri açık ve örtük şekillerde yeniden üretme kapasitesine sahip duruma gelmektedir.

Boş zaman sosyolojisi¹ kapsamında gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde, karşımıza ilk sırada *rekreasyon* anahtar sözcüğü çıkar. Dinlenme, yenilenme, eğlenme, yeniden yapılanma, boş zaman faaliyetinde bulunma gibi anlamlarda kullanılan bu sözcük, bir yandan sermaye, sınıf, sistem teorileri, toplumsal yapı ve toplumsal değişme analizleri gibi makro düzeyde incelemelere kapı açmakta, diğer yandan bahsi geçen farklı faaliyetlerin bireylerarası etkileşimdeki izdüşümleriyle mikro düzeyde analiz imkânı sunmaktadır. Bu çerçevede bu çalışmanın ana amacı, boş zaman sosyolojisinin odağa aldığı, öncelikle okul ya da iş hayatı gibi resmi ya da kurumsal bağlardan azade zaman diliminin, kimlik, etkileşim örüntüleri ve toplumsal çevre bileşkesinde ayrıntılı analizini gerçekleştirerek ne ölçüde boş ve serbest olduğunu sorgulamaktır. Bu sorgulamanın toplumsal dönüşüm çerçevesinde gerçekleştirilerek tarihsel ve kültürel bağlamlarda bir değerlendirme içermesi hedeflenmektedir. Çalışmanın odağına boş zaman sosyolojisi alanının temel konuları ve değişen yaklaşımları konulmuş olup, izahı zenginleştirmek için kullanılan boş zamana ilişkin felsefi, ekonomik ve politik açılımlar sınırlı tutulmuştur.

Bu doğrultuda makalenin ilk bölümü, boş zaman kavramının düşünsel arka planına, algılanan dünyanın varoluş, çalışma ve özgürlük kavramları özelinde ışık tutmaktadır. İkinci bölümde tarihsel bir yaklaşımla ele alınan boş zamanın, Endüstri Devrimi öncesi ve sonrasında, bir durum, bir aktivite ve bir zaman dilimi olarak nasıl kullanıldığı, açık ve örtük temsilleri üzerinden irdelenmektedir. Üçüncü bölümde, ciddi ve ciddi olmayan türleriyle boş zaman aktivitelerinin gündelik hayat düzeneği içerisindeki konumu, spor, kültür, turizm gibi ana etkinlik alanlarına ek olarak farklı yetkinlik düzeylerinde icra edilen alt türleriyle incelenmektedir. Son olarak, dünyada ve ülkemizde boş zaman olgusunun birbirinden farklı anlamlarını ortaya koyan akademik çalışmalardan örnekler ışığında boş zaman sosyolojisi alanının temel meseleleri ve değişen konuları ele alınacaktır. Bu çalışmayla, toplumsal dönüşüm ekseninde değişen boş zaman algısı ve kullanımının, içinde bulunduğumuz çağın parçalı, akışkan ve zıtlıkları bir arada bulunduran nitelikleri

1 Dilimizde “sociology of leisure” kalıbını ifade etmek üzere, yaygın olarak “boş zaman sosyolojisi” ya da “serbest zaman sosyolojisi” kullanılmakta olup, bu makalede de “boş zaman sosyolojisi” ağırlıklı olarak tercih edilmiştir.

bağlamında açığa çıkarılarak daha ileri çalışmalara başlangıç zemini oluşturması hedeflenmektedir.

Boş Zaman Kavramının Düşünsel Arka Planına Kısa Bir Bakış

Boş zaman sosyolojisi alanının hangi toplumsal durum, aktör ve olaylara ilgi duyduğunu analiz etmenin ilk adımı olarak, boş zaman kavramının ne ifade ettiğine bakmak yerinde olacaktır. Öncelikle dilimizde Türk Dil Kurumu veri tabanında boş zaman sözcüğü aratıldığında, ilgili referans olarak, boş zaman etkinliği kavramının iki tanımı karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki 1974’de yayımlanmış Ruhbilimleri Sözlüğü’nde (“Boş zaman etkinliği”) “*Kişinin boş zamanlarında isteyerek uğraştığı, ruhça ve bedence dinlenip gevşemesine yardım eden etkinlikler*” şeklinde yer almaktadır. İkinci tanım ise, 1975’te yayımlanan Toplum Bilimleri Sözlüğü’nde “*Bireylerin ya da toplumsal kümelerin, boş zamanlarında gönüllü olarak yaptıkları dinlendirici ve eğlendirici etkinliklere verilen ad*” olarak ifade edilmiştir.

Boş zaman sosyolojisi alanının İngilizcedeki karşılığı olan *sociology of leisure*da geçen *leisure* sözcüğü, “*bir kimsenin çalışmadığı ya da meşgul olmadığı zaman, boş zaman*” şeklinde tanımlanmış olup (“Leisure”), boş zaman etkinliği boş zamanın keyif için kullanılması olarak açıklanmıştır. Sözcüğün kökeninde Latince sırasıyla “serbest olma” ve “izin verme” anlamlarına gelen *liberer* ve *licerer* sözcükleri bulunmaktadır. Fransızcada kullanılan *sociologie du loisir* terimindeki *loisir* sözcüğü (“Loisir”) ise, “*bireye empoze edilen zorunlu iş ve görevlerin (occupations imposées) dışında kalan ve bireyin kendi isteğine göre kullanılabildiği özgür zaman*” olarak tanımlanmaktadır. Fransızcada ayrıca *sociologie des loisirs* kalıbıyla boş zaman sözcüğü, kimi zaman doğrudan çoğul bir kullanımı kendi bünyesine almaktadır. Benzer biçimde, alanın Almandadaki karşılığında *Soziologie der Freizeit* veya *Freizeitstudien* kalıbında yer alan *freizeit* sözcüğünün (Langenscheidt Wörterbuch), olası çoğul kullanımlarına dikkat çeken tanımı, “*özgür olan zaman dilimi*” kavramının altını çizmektedir. Görüldüğü gibi, çağdaş sosyoloji literatüründe ön plana çıkan farklı dil örneklerindeki boş zaman kavrayışında, birbirini tamamlayan benzerlikler bulunmakla beraber, bilhassa boş ve özgür olma durumlarına iliştirilen muhtemel semantik yükler değişebilmektedir. Buna paralel olarak, kavrama ilişkin öncü arka planı oluşturan Antik Yunan düşüncesi, edimsel olandan ziyade zihinsel olana ait bir boş zaman tasavvuruyla, Orta Çağ, Aydınlanma Dönemi, Endüstri Devrimi ve postmodern dönem yaklaşımlarından farklıdır.

Boş zaman kavramının düşünsel zeminine yönelik temel bir tarihsel değerlendirmenin ilk aşamasında ön plana çıkan en önemli ayırım, Aristoteles'in boş olmayan zaman (*ascholie*) ve boş zaman (*schole*) olarak ikiye ayırdığı zaman türleridir. Aristoteles'e göre felsefe yapma işi (*theorein*), varlığını boş zamana (*schole*) borçludur. Kuşkusuz boş zaman kavramına felsefi açıdan yaklaşım, sosyolojik yaklaşımdan bağımsız ve detaylı bir analizi hak eder. Bu noktada, bu makalenin odağına sadık kalmak adına, kavramın felsefi boyutuna sınırlı biçimde yer ayrılacaktır. Antik Yunan'da bu kavrama felsefi yaklaşımın temeli niteliğinde Aristoteles'in açıklamasına göre boş zaman, “Zorlama, gereklilik, zahmet, kaygı içermeyen bir özgürlük durumunu ifade eder. Zira çalışmak, insanı özgürlüksüz kılar, çünkü yaşam gereksinimlerinin baskısına tabidir” (akt. Han 93). Ayrıca para kazanmaya adanmış yaşam da, zorunluluk içerdiği için hor görülür. Bu durumda mutluluğun en yüce biçimi, derin düşünceyle güzel şeylerde bulunmaktan, yani *theoria* adı verilen eylemden kaynaklanır. Çalışma amaç değil, ters-yüz edici bir araç (*lebens-mittel*) olabilir. Dahası, eylemler bağlamında asil ve güzel olan, faydalı ve gerekli olanın dışında konumlanır. *Dinlenmeme (Un-ruhe)* ve *özgürlüksüzlük (Un-freiheit)* olarak çalışma, boş zamana tabi kılınmalıdır. Yani, boş zaman hayatın gereksinimlerinin dışında kalan, zorlama ve kaygıdan muaf bir alan açar. Bir başka ifadeyle, “Boş zaman², bütün kaygılardan, ihtiyaçlardan, zaruretlerden muaf olma durumudur. Bir insan ancak bu durumda insan olur” (akt. Han 94).

Sosyolojik araştırmaların gerçekleştirildiği çağdaş döneme gelmeden önce, derin düşünceyi içeren yaşamın aktif yaşamdan doğası gereği üstün olduğuna ilişkin bir başka yaklaşım, Orta Çağ'da Aziz Augustinus'un, boş zamanı (*otium*), bir eylemsizlik, edilgenlik veya atalet hali değil, hakikatin araştırılması ve keşfedilmesinin mutluluk vermesiyle ilişkilendirmesinde dikkat çekmektedir. Thomas Aquinas'ın “Derin düşünce yaşamı yani *vita contemplativa*, doğası gereği aktif yaşamdan, yani *vita activadan üstündür*” düşüncesi de, koşullandırmalardan bağımsız olduğu için boş zamana üstün bir boyut atfeder (akt. Sommers 171). Fakat Orta Çağ'da tohumları atılmasının ardından, çalışma ve emeğin sistemleştirilerek üretim ve kârın devamı için yüceltildiği döneme girildiğinde, boş zaman algısı ve kullanımı değişmeye başlar. Bu düzenek içinde yalnızca emeği sömürülen köylü ya da işçi değil, Nietzsche'nin “Etkin İnsanların Esas Defosu” değerlendirmesinde işaret ettiği memur, işadamı, bilim adamı da, düşünce

2 Ayrıca, *Schöle* olan boş zaman, hem iş yapmanın hem eylemsizliğin dışına düşer. Özel bir yetenek ve belli bir eğitim gerektirir. Bir gevşeme veya kendini kapama uygulaması değildir. Felsefe yapma, hakikate derin düşünceyle ulaşma çabası olarak düşünmenin temeli için boş zaman gereklidir.

yaşamından (*vita contemplativa*) dan yoksun bir şekilde birer *homo laborans* olarak yaşamaya mahkûm edilir (akt. Han 95-96). Dolayısıyla aktif yaşam (*vita activa*), bilhassa bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınacak Endüstri Devrimi ve sonrası dönemde, boş zamanı içeren düşünce yaşamının (*vita contemplativa*) önüne, kademeli ve sistemli bir şekilde geçmiştir.

Toplumsal Dönüşüm Ekseninde Değişen Boş Zaman Algısı: Tarihsel Bir Değerlendirme

Boş zaman, insanlık tarihinin çeşitli dönemlerinde hep önemsenen bir zaman dilimi olmuştur. Bununla birlikte kullanımına içkin devingen bir nitelik kazanması ve doğrudan analiz nesnesi haline gelmesi geç 20. yüzyıla rastlamaktadır. Dolayısıyla kavram, hızlı toplumsal dönüşümlerin yaşandığı dönemin izdüşümünü bünyesinde barındırır. Boş zaman sosyolojisinin başlı başına bir çalışma alanı olarak ortaya çıktığı dönem olan geçtiğimiz yüzyılın ortalarında boş zaman kavramını tanımlama girişimlerinde, günümüzdeki gibi esasen eylemsellikte imlenen sportif, turistik ve kültürel etkinliklerden ziyade, düşünsel ve üretimsel gücün altı çizilmektedir. Örneğin Pieper (49) boş zamanı, “*aktif hayatın dışında derin düşünme (contemplation) eylemi gibi zihinsel ve ruhsal bir tavır/tutum*” olarak tanımlarken, De Grazia (233), “*az kişinin arzu ettiği daha az kişinin ulaştığı bir varoluş biçimi, bir ideal, bir insani durum*” olarak tanımlamaktaydı (akt. Stokowski 4). Buradan hareketle tarihsel bir yaklaşım benimseyen Stokowski (3-4), sosyal bilimler literatüründe boş zaman kavramına, 1) bir özgürlük hissi ve tavrı, 2) bir sosyal aktivite, 3) belirli bir zaman dilimi olmak üzere, üç temel tanım ekseninde rastlandığını belirtmektedir.

Birinci tanım ekseni, esasen tam da Antik Yunan düşüncesinde olduğu gibi, boş zamanı bir tavır ve tutumla ilişkilendirme algısına denk düşmektedir. Nitekim Platon’un ideal insanının felsefe, müzik, diğer sanat dalları, retorik, spor, askerlik gibi konularda mükemmeliyetçilik prensibiyle çalıştığı mekan olarak *Gymnasium* bir boş zaman eğitim kurumuydu. Bu tip eğitimlere erişim, yalnızca köle olmayan özgür erkek vatandaşlara açık olduğu için, bu sayılan aktiviteler ayrıcalıklı bir statüye de işaret etmekteydi. Ayrıca bu durumun yalnızca bireye değil, siyasette erdeme ve toplumda kamu yararına da hizmet edeceği görüşü hâkimdi. Günümüzde, böylesi bir yaklaşımın ancak yankısını duymaktayız. Zira Wilson’un (284) da bu kıyaslamadan hareketle belirttiği gibi, boş zamanı artık görece içi boş bir kategori olarak görme eğilimi mevcuttur. Wilson’a (285) göre ayrıca, boş

zamanda dünyayla kurulan bağlantının bilinç ve istenç düzeyinin yüksek olması sebebiyle, bireyin aktivitesine tamamen entegre olduğu deneyimler söz konusudur.

İkinci tanım ekseninde karşımıza çıkan, boş zamanı bir aktivite düzlemi olarak ele alma eğilimi, boş zaman kavramını bireyin özgür seçimi ve katılımına bağlayan, dolayısıyla tüm sorumlulukları hatta kurallarıyla birlikte eylemselliğe vurgu yapan bir yaklaşımdır. Böylesi bir bakış açısını benimseyen sosyal bilimciler (Dumazedier; Kelly; Kraus), bu kavramı ayrıca, gözlemlenebilen, ölçümlenebilen, kıyaslanabilen ya da ilişkisellik tesis eden bir araştırma konusu ve nesnesi haline getirmektedirler. Buradan hareketle boş zaman kavramı, *rekreasyon* ve *restorasyon* kavramlarının ilişkilendirildiği turizm alanı başta olmak üzere, dış mekan ve kamusal alan aktivitelerini içeren her durumda karşımıza çıkmaktadır. Spor³ karşılaşmaları ile farklı düzeylerde maçlar ve yarışmaları da içeren rekreasyon etkinliklerinin, dikkatleri toplumsal eşitsizlikler üzerinden alıp keyif aktivitelerine yönlendirme kapasitesi de göz önünde bulundurulması gereken bir husustur. Benzer şekilde kültürel etkinliklerin de sınıfsal eşitsizlikleri yeniden üretme kapasitesi bulunur. Nitekim boş zaman kapsamında kültürel etkinliklere odaklanan çalışmalarda, 'seçkin, 'elit', 'altkültür', 'halk kültürü' gibi esasen kültür sosyolojisinin temel terimleri ekseninden, boş zamanı toplumsal tabakaların kültürel tercihleri bağlamında ele alma eğilimi yaygındır. Örneğin, Stevenson (360-361), sanat galerileri, konser salonları, tiyatro ve sinema binalarına odaklanarak, kültürel etkinliklerin boş zaman aktiviteleri olarak vuku bulduğu etkileşimleri inceleyip, bir ülkenin kültür politikalarının görünür kılınmasıyla, sanat, yaratım ve sergileme süreçlerinin bir "yaratıcı ekonomi" oluşturduklarını savunur.

Üçüncü ve son tanım eksenini olarak, boş zamanı bir zaman dilimi olarak ele alan yaklaşımlar, çalışma ve iş etiğinin önem kazandığı, Orta Çağ tarım toplumlarından başlayıp özellikle sınıfsal ayrımı billurlaştıran Endüstri Devrimi'ni tecrübe eden toplumlarda kendine daha yaygın bir yer bulmaktadır. Noe'nin (32-38) altını çizdiği gibi, toprağın üretim ve yaşamsal faaliyetlerde önemli bir yer tuttuğu Orta Çağ toplumlarına ek olarak konargöçer toplumlarda da, tüm aktivitelerin zamanı mevsimsel ve çevresel faktörlere bağlı olduğundan ve değişkenlik gösterebildiğinden dolayı, iş ve iş-dışı boş zaman aktiviteleri ayrılmaz biçimde iç içe geçmiş bulunmaktaydı. Öte yandan, Orta Çağ boyunca dinsel koşullandırmalar ile şekillenen toplumsal yapının belirli bir iş etiğini makbul göstermesi söz konusuydu.

3 Spor sözcüğünün, işten uzak durmak anlamına gelen dis ile portare parçalarından oluşan disport sözcüğünden üremiş olması, yapısal olarak iş ve çalışma zamanının dışında kalması ve yaşamsal bir pratiğe işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

Bu durumda bir aktivite olarak boş zaman, yetişkinlerin sahip olması gereken iş etiğiyle uyuşmayan, eğlence, zevk ve oyunla ilişkili olduğundan ötürü makbul olmayan bir kavram haline dönüşmekteydi. Benzer bir tutum Max Weber'in kapitalist toplum analizlerinde karşımıza çıkan, kapitalizmin doğuşu ve gelişimiyle ilişkili olarak Protestan etiğinde de gözlemlenmektedir. Zira Kalvinist öğretilere göre, kurtuluşu arayan insan, derin düşüncelere dalarak değil, ancak çalışarak ve iş yaparak hedefine yaklaşabilirdi (Weber 35). Dolayısıyla çalışmayı kurtuluş yolu olarak algılama, Protestan etiğin dünyevi çileciliğiyle örtüşürken, boş zaman aktiviteleriyle uğraşmak, zamanı iş dışında "harcamak" olacağından ötürü gereksiz olarak algılanmaktaydı.

Tarih boyunca dönüşen boş zaman kavramının günümüze en yakın temsili, kuşkusuz Endüstri Devrimi'yle birlikte 1870'lerin sonundan itibaren kentleşme ve modernleşme eşliğinde yeni bir "yaşam-tarzi" fikrinin yaygınlaştırılması ve işçinin fabrika dışındaki zamanının kontrol altında tutulması politikalarıyla şekillenmiştir. Bu hususta Kraus (84), Endüstri Devrimi'nin boş zamanı, iş zamanından kesin çizgilerle ayırdığını, fakat iş ve üretime bağımlı kıldığını belirtir. İş verimliliğine göre ödül sistemi getirme, sunulan, öngörülebilir ve kontrol edilebilir aktivite seçenekleriyle, hatta sınırlı gün tatil garantisi ile günümüzde bile boş zamanı denetlemeye yönelik geçerliliğini koruyan adımlar olmuştur. Endüstri sözcüğünün, gayret, emek, sebat ve amaç doğrultusunda çalışma anlamlarına gelen Latince *industria* sözcüğünden türediği göz önüne alındığında, Endüstri Devrimi ile şekil alan kapitalist üretim şeklinin düşünce yaşamı (*vita contemplativa*) yerine aktif yaşamı (*vita activa*) makbul göstermesi şaşırtıcı değildir. Zira derin düşünce zamanının çalışma zamanını kesintiye uğratması beklenmektedir.

Bu noktada, modern dönemde boş zamana ilişkin özellikle ekonomi-politik perspektifli yaklaşımları derleyen Aytaç'ın (237) aktardığı gibi Marx, "*boş zamanı olmayan, tüm yaşamı uyku, yemek ve benzeri şeylerin getirdiği fiziksel kesintiler dışında kapitalist için çalışmakla geçen kişiyi yük hayvanından bile aşağıda*" konumlamaktaydı. Lafargue (akt. Aytaç 239) da "Tembellik Hakkı" eserinde insanın boş zaman hakkını savunarak, bireyin, baskıcı ve müdahaleci etkilerden uzaklaşarak kendi özgün yaratıcılığını sergileyebileceği faaliyetlerle uğraşması gerektiğini savunmaktaydı. Burada, boş zaman hakkı, bireyin temel gereksinimi olarak görülmektedir. Fromm'a (akt. Aytaç 243) göre ise, üretim sürecinde edilgen durumda olan birey, hayatın diğer alanlarında da manipülasyona açık hale gelmekteydi. Dahası, aynı birey, boş vaktini bile yabancılaşmış olarak ve hegemonik

tüketim değerlerinin baskıcı dayatmaları altında itaatkâr ve teslimiyetçi tüketim isteğiyle psikopatoloji içinde geçirme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Öte yandan Gorz (akt. Aytaç 248), iktisadi aklın eleştirisinde, özgür bir yaşam sürdürülebilmesi için gerekli olan boş zamana erişmek adına, iş yaşamı ve mesleğin icrası için günde ortalama dört saatten fazla ayrılmaması gerektiğini savunmaktadır. Farklı düşünürlerin, özellikle üretim ilişkileri ekseninden boş zaman algısı ve boş zaman endüstrileri üzerine değerlendirmelerini, kentleşme ve modernleşme sürecinin geri dönülmez biçimde şekillendirdiği sınıflı toplum yapısından ayrı düşünmek mümkün değildir.

Bu ölçekte, sınıf ve toplumsal tabakalaşmayı boş zamanın kullanımı üzerinden kavrayış, boş zamanı bir prestij ve toplumsal statü göstergesi olarak imleyen ve gösterişçi tüketim ile eşleştiren *aylak sınıfa* ilişkin kuramda karşımıza çıkmaktadır. Thornstein Veblen (48-53), yaşadığı 19. yüzyıl sonu Amerikan toplumunda aylak sınıf, kapitalist sınıf, burjuva sınıfı veya zenginler sınıfı olarak tanımladığı bir toplumsal gruptan hareketle, hem “çalışmaya ihtiyacı olmayan” hem “emekten kaçan” bir sınıf olarak, çalışanların yarattığı artı değerle hayatını idame ettiren bir toplumsal grubu mercek altına alır. Bu çerçevede aylak sınıfta servetin kanıtı, üst sınıftan olmanın getirdiği imtiyazlı yaşantının diğer sınıfları kışkırtacak şekilde kullanılması olduğundan ötürü, zenginlik *gösterişçi tüketim* yoluyla ifşa edilmektedir. Maddi güce sahip olduğunu göstermenin toplumsal saygınlıkla eşleştirildiği aylak sınıf için, saygınlığın parasal ölçütü olarak lüks ve pahalı ürünler birer prestij göstergesi konumundadır. Veblen’de (34) söz konusu aylaklık için boş zaman etkinlikleri hayati bir öneme sahiptir, çünkü boş vakte sahip olma ve boş zaman aktiviteleri ile uğraşabilme, çalışmaya ihtiyaç duyulmadığının kanıtı olarak başlı başına bir gösterişçi tüketim biçimidir. Bir başka ifadeyle, boş zaman, prestijin en büyük simgelerinden biri olarak görülmektedir. Bu noktada gösterişçi tüketim ve gösterişçi boş zaman iç içe geçmiş olarak bulunup, zenginliğin ve statünün gösterilmesinde en etkin yollar olarak açığa çıkmaktadır.

Belirsizliğe kapı aralayan köklü ve hızlı dönüşümleri, halen tecrübe etmekte olduğumuz çağa gelene dek geçirilen evreler halinde değerlendiren Veal (*Whatever Happened to the Leisure Society?* 4), boş zaman kavramının tarih-öncesinden gelecek tahminlerine kadar, ekonomi ve kültür bileşkesinden bağımsız şekillenemeyeceğini belirtmektedir. Buna göre sınıflandırma kriterleri oluşturan Veal, söz konusu kriter belirleyiciler “yönetim biçimi” ve “güç ilişkileri” olduğunda, kabile toplumu, feodal toplum, kapitalist, demokratik, liberal toplum gibi

aşamalardan geçildiğine işaret eder. Sınıflandırma kriteri “kültür” olduğunda, geçilen aşamalar, modern-öncesi, modern, geç-modern, postmodern gibi evreleri içerirken, söz konusu “zaman-kullanımı” olduğunda, avcı-toplayıcı toplum, iş toplumu, iş-ötesi toplum (post-work society) ve boş zaman toplumu (leisure society) olarak dört temel evre ortaya koyar. Veal bu sınıflandırmasında esasen günümüzde deneyim, hayat-tarzı ve yenilikçilik gibi kavramlarla tanımlanan enformasyon toplumu ya da post-endüstriyel toplum kavramlarının, doğası gereği boş zaman ve ilintili aktivitelere odaklandığının altını çizer. Veal ayrıca, boş zaman ve kültür üzerine çalışmalara dikkat çekerek, Daniel Bell’den Alain Tourain’e post-endüstriyel toplum üzerine teoriler geliştiren tüm düşünürlerin, aslında boş zaman toplumunun haberini verdiklerini belirtir. Ancak özellikle son on yıllarda kavramın kendisine odaklanan çalışmaların sayısının arttığından bahsederken, Bramham’ın, boş zamanı modern toplumdaki kontrol-ve-direnış alanlarından biri olarak gördüğü çalışmasını örnek olarak verir (Akt. Veal, *The Elusive Leisure Society* 4). Görüldüğü gibi, tecrübe etmekte olduğumuz bu çağı anlamlandırma çabaları, Orta Çağ, Rönesans, Reform dönemi gibi üzerinde hem fikir olunan bir nitelermeye bile izin vermemektedir. Bu durumda, boş zaman kavramının da neyi temsil ettiğı ve içeriğinin ne olması gerektiğine ilişkin bir uzlaşının bulunmaması şaşırtıcı değildir. Şu halde, içinde bulunduğumuz dönemde, boş zaman kavramı da hiç olmadığı kadar farklı bağlamlarda kullanılabilir.

Dolayısıyla, boş zaman kavramının toplumsal dönüşüm bağlamında kullanımına yönelik olarak çağdaş sosyoloji literatüründe ön plana çıkan kuramsal yaklaşımların belirgin olarak birbirini bütönlöyen özellikleri mevcuttur. Örneğın Bell (1968), bu dönemin toplumunu iş ve mesleklerin karakterinde değışim, bürokratikleşme, entelektüel iş ve uzmanlaşmada artış ile bilgi sınıfının yükselişiyile karakterize ettiğı post-endüstriyel toplum olarak tanımlamaktadır. Castells (2000) ise, aynı dönemi, yeni enformasyon ve iletişim teknolojileri sayesinde birbirine küresel ölçekte bağılı unsurlardan oluşın ağ toplumu olarak nitelermektedir. Bilgi toplumu mu enformasyon toplumu mu tartışmaları, tam da, kesinlik, ilerleme ve büyük anlatılar çağının sona erdiğini haber eden postmodern durumu (Lyotard 1984: 46-62) işaret etmektedir. Jameson (1984: 55-57) ve ardılları için ise postmodern dönem, geç kapitalizmin kültürel mantığı olarak kurgulanmaktaydı. Post-endüstriyel ve postmodern dönemin toplum yapısının tüketim odaklı olmaya başlaması (Baudrillard 1984: 62) ve akışkan (Bauman 1991: 12) bir karaktere bürünmesi, uçucu, değışken, geçici ve baş döndürücü hızda değışimlere gebe bir çağın, sürekli olarak yeniden inşa ettiğı boş zamanın anlam ve kullanımlarını gündeme getirmiştir.

Bu bağlamda, derin düşünceli bir varoluş haline (*vita contemplativa*) izin vermeyen post-endüstriyel dönemin tüketim toplumundaki insanın “bulunmayı” unuttuğunu ileri süren Byung-Chul Han (100) için, boş zaman çalışma buyruğundan muaf değildir, çünkü “derin düşünceli bir bulunma” kalıcı olan şeylere ihtiyaç duymaktadır. Oysa tüketim toplumunun temel dinamiği, metanın hızlıca bir sonrakini ve yenisini tüketmeye yönelim olduğundan, boş zamanda da zihni, tıpkı aktif çalışmadaki (*vita activa*) gibi emek baskısıyla güdüleyerek, herkeste olan deneyim ve nesnelere erişimde verimlilik elde etmeyi kodlamaktadır. Zira çağımızda ekonomik büyümenin gerekliliklerinden biri “şeylerin” hızla alınıp tüketilmesine bağlıdır. Böylesi bir eleştirel yaklaşıma Frankfurt Okulu düşünürlerinde de rastlanmaktadır. Özellikle “Kültür Endüstrisi” (Adorno ve Horkheimer 130-144) analizinde, tektipleşen, neredeyse çocuk şarkıları ve oyunları kadar kolay alımlanabilen, bir parça çıkarılsa dahi bütünün değişmeyeceği kadar basit yapıların kitleler için dolaşıma sokulması eleştirilir. Çünkü bu durum, bahsi geçen türde bir gevşemeyi, boş zamanın değerlendirilmesi için örtük bir şekilde empoze ederken, bireyin kendi entelektüel kapasitesine yabancılaşmasına sebep olmaktadır. Her yerde pırıltılı reklamlarla sunulan ürünlere yönelik bir fetişizm geliştirme, günümüzde halen tüketim toplumunun olumsuz etkilerini açıklamada geçerliliğini korumaktadır. Dolayısıyla geçtiğimiz yüzyılın ortalarından itibaren, Stokowski'nin (2) altını çizdiği gibi, boş zaman büyük bir “ticaret alanı” (*big business*) haline gelmiştir.

Gündelik Hayatın Bileşenleri İçinde Boş Zamanın Farklı Türleri Ve Kullanımları

Boş zaman terimindeki “boş” sözcüğünün temsil ettiği yan anlamlar ve eklemler çağrışımlar, boş zamanın ciddiyetini de sorunlu kılmaktadır. Benzer bir durum “serbest zaman” kalıbında geçen “serbest” sözcüğü için de geçerlidir. Her iki sözcük de, bir yandan, hayatın elzem gereklilikleri -iş yaşamı ve çeşitli sorumluluklar başta olmak üzere- yerine getirildikten sonra arda kalan zaman dilimi olarak görülüp, gündelik hayat akışı içinde kronolojik açıdan son sıraya atılmaktadır. Ayrıca, bireyin temel fizyolojik gereksinimlerinin (yeme, içme, uyku, vb.) bitimine eklemlenmektedir. Öte yandan, kişinin tercihlerine kaldığı için, ekonomik alt yapı, tabakalaşma, toplumsal cinsiyet gibi koşullarla dolayımaktadır. Dahası, bireyin seçimleri doğrultusunda özgürce yaptığı faaliyetleri (sportif, sanatsal-entelektüel, turistik) içerdiği ve özgürlük kavramının, ancak yüzeysel bir şekilde önemsinmesi, saygı görmemesi ya da görece sınırlı saygı görmesi, hatta gözetim ve

denetim altında tutulmak istenmesinden ötürü, müdahaleye uğramış bir kavram haline bürünmektedir. Zaten insanlık tarihinin bir mücadeleler tarihi olduğu düşünüldüğünde, iş yaşamının -yani farklı düzey ve biçimlerde sömürünün- dışına çıkabilme, yenilenme, rahatlama, sanat ve spor gibi zihnin işlevini artıran, zevk ve keyif veren eylemlerde bulunma, toplumlarda yaygın olarak görülen bir durum değildir. Boş zaman aktivitelerinin düzensiz yapılması, sınırlı erişimde bulunması ve nadiren yaygın oluşu, bunların bir imtiyaz, şans hatta lüks gibi algılanması da, kavrama ilişkin mesafeli ve ilgisiz bir tutum geliştirilmesine sebep vermektedir. Zira bireyin boş zaman aktiviteleri için “zaman bulması” gerekmektedir.

Gündelik hayatta boş zaman kavramının sosyolojik açıdan değerlendirilmesi için önemli bir adım, 1982 yılında Robert Stebbins tarafından literatüre sokulan “ciddi” (serious) ve “ciddi olmayan” (casual) -ya da sıradan, tesadüfi, gündelik, rastgele- boş zaman türleri arasındaki ayrım ile atılmıştır. Öncelikle “ciddi olmayan” ya da “sıradan” boş zaman türünü, düzen ve süreklilik arz etmeyen, görece daha kısa süren, anında çıktısı olan fakat kalıcılığı bulunmayan, ödül ya da tatmin sağlayan ve çoğunlukla çalışma ve idman (training) gerektirmeyen aktivitelerin zamanı olarak tanımlar (Stebbins 448). Başlıca çeşitleri arasında, oyunları, rahatlama aktivitelerini (yürüyüş, gezme, vb.), pasif eğlenceyi (kitap okumak, kayıtlı müzik dinlemek, televizyon seyretmek, vb.), sosyalleştiren sohbetleri ve duyuşsal uyarım yaratan (sensory stimulation) gündelik faaliyetleri saymaktadır. Bu faaliyetlerin olumlu çıktılarını ise, hızlıca haz alma ve iyi hissetme, fiziksel ve sosyal çevreye entegre olma, yaratıcılık ve keşif duygularının geliştirilmesi şeklinde sıralamaktadır.

Öte yandan “ciddi boş zaman” kavramı, daha sistemli olmayı gerektiren aktiviteleri içerdiğinden ve başlangıç noktasında özel bir ilgi, bilgi ve beceriye ihtiyaç duyması bakımından daha fazla katmanlı bir yapıya sahiptir. Stebbins’in (449) ortaya koyduğu ciddi boş zamanın üç temel alt türü arasında birinci sırada “amatör düzeyde yapılan boş zaman aktiviteleri” yer almaktadır. Bu ilk sınıflamada, sanatın ya da sporun herhangi bir dalında aktivitede bulunma ile farklı bilim dalları (botanik, arkeoloji, meteoroloji, tarih, vb.) üzerine okuma ve araştırma yer alır. İki kişi arasında gerçekleştirilen maçlardan (ör: tenis, eskrim, vb.) takım maçlarına (futbol, basketbol, vb.) geniş bir yelpazesi bulunan spor alanına ek olarak, sanat alanında da, birbirinden çok farklı gereklilikleri bulunan tiyatro, müzik, resim, heykel, vb. dallarda gerçekleştirilen amatör düzeyde icralar bu gruba örnek teşkil ederler. Bu noktada amatör düzeyde bir ciddi boş zaman etkinliğini, eğitim süreci,

deneyim zenginliği ve belirli bir izlerkitle kamusuna sahip olup olmaması bakımından profesyonel düzeyden ayırmak mümkündür. Daha önemlisi hayatını idame ettirmeye katkısı, hatta kimlik tanımlama bileşeni olup olmaması açısından da profesyonel icralardan ayrılırlar.

İkinci sırada “*hobi* olarak yapılan boş zaman aktiviteleri” yer alır. Stebbins için bu türü ciddi boş zaman etkinliklerinin birinci türünden ayıran belirgin özellik, çoğu zaman belirli bir kamuya sunum ya da kamuya temasın bulunmamasıdır. Bilgi, yatkınlık ve çalışma, idman düzeyinde uygulanan kurallar bakımından, amatör düzey ciddi zaman etkinliklerinden daha gevşek bir yapı sergiler. Bu yüzden hobi etkinlikleri amatör düzey etkinliklerinden bir adım geride konumlanarak, etkinliklerin profesyonel düzeyde icralarıyla (ör: profesyonel sporcu, profesyonel müzisyen, vb.) belirgin ölçüde daha az kıyas ve rekabet içinde bulunur. Bununla beraber, plak koleksiyonu yapma, her gün uzun saatler idman yapma, vb. gibi, seçilen hobi olarak yapılan boş zaman aktivitesine kendini adama ve bundan fiziksel ve ruhsal olarak beslenme, sıklıkla rastlanan bir boyuttur. Bu anlamda hobi düzeyinde bulunan söz konusu ciddi boş zaman etkinliği için duyulan hayranlık ve farklı “adanmışlık düzeyleri” (ör: *enthousiast/ devotee/ aficionado*) olabilmektedir.

Üçüncü ve son tür ise “*gönüllü* ciddi boş zaman aktiviteleri” olup, önceki türlerden farklı olarak, daha ziyade değişik ölçek ve içeriklerde yapılanmış sosyal gruplara katılım yoluyla gerçekleştirilmektedir. Sosyal yardımlaşma, belirli bir düşünce, inanç ya da üretimin yaygınlaştırılması, bu türün motivasyon kaynakları arasında sayılmaktadır (Stebbins 449-450). Ayrıca ciddi boş zaman aktiviteleri, kendini ifade etme, kendini geliştirme, yenilenme, kendini gerçekleştirme, öz-gelişim, aidiyet inşa etme, sosyal etkileşim ve entegrasyon ya da kimi zaman maddi gelir elde etme gibi yararlar sağlamaktadır (Stebbins 453). “Ben”liğin ifadesi ve geliştirilmesi bağlamında şahsi boyutta olan yararları, “öteki” ile daha yararlı ve olumlu iletişim kurma olan sosyal boyuttaki yararına sağlam bir zemin hazırlar.

“Zaman” (time) ve aktiviteler bazında ele aldığı “boş zaman” (leisure) gibi karmaşık iki kavramı, iki bilinmeyenli ve kesin sonuç beklemenin mümkün olmadığı bir denklemin bileşenleri olarak gören Zuzanek (190), De Grazia’nın “*Herkesin serbest olduğu bir zaman vardır. Fakat herkes boş zamana sahip olamaz. Serbest olunan zaman hususi bir zaman diliminin hususi bir hesaplama biçimine*

işaret eder. Boş zaman bir varoluş hali, bir insanlık durumuna işaret eder⁴” saptamasına referansta bulunur. Boş zaman üzerine sosyolojik yaklaşımı mümkün kılan temel analizleri saptayan Zuzanak’e göre (190-191), en yaygın olarak başvurulan “zaman-kullanımı perspektifi” (time-use perspective) iş ve resmi sorumluluklar dışında kalan isteğe bağlı zamanın nasıl geçirildiğini ön plana alır.

Bu kullanımı şekillendiren etmenler, Baudrillard’ın eserlerinin kalbinde yer alan tüketim toplumunun bileşenlerinde netlikle görülebilir. Tüketim toplumunda boş zaman da, meta değeriyle dolaşımda olan her şey gibi, bir gösterge, gerçeğin yerine ikame ve zorlayıcı tutumlarla şekillenmektedir (Baudrillard, *La société de consommation* 62). Tüketimin iktisadi siteminde kuşkusuz zaman kavramı da eşsiz bir değişim değerine sahiptir. Baudrillard bu noktada, boş zamanın, bireyin kendini gerçekleştirme özgürlüğünü kendini gerçekleştirme zorunluluğuna çevirdiğine, dolaşımdaki seçenekler, imge ve nesnelere zevk almak zorundaymış gibi bir his yarattığına dikkat çeker (Baudrillard, *Pour une critique de l’économie politique du signe* 120-124). Tatilde nerelere gidilmesi ve nasıl geçirilmesi gerektiği ve modanın işleyiş mekanizmasına dair her detay, bu durumu belirgin biçimde örneklemektedir. Bauman’ın çalışma etiğinden tüketim estetiğine geçilen toplum tasavvurunda da artık üretim, tüketim ve kimlik, sabit tanımlamalardan uzak, hızlı dönüşümlerden nasibini almış, akışkan bir konumda bulunurlar. Zira akışkan modernitenin, tüketme eylemlerinin vuku bulduğu yerlere savurduğu bireyin, artık boş zamanın tanımını ve ideal kullanımı üzerine düşünecek zamanı yoktur. Ayrıca “başkalarınca yönlendirilmiş” (other directed) modern toplumda (Riesman 370), bireyin adeta bir iç dürtü olarak içselleştirdiği, ötekilerin dışında kalmamak, kalabalıktan bir parça olmak ve “herkes gibi olabilmek” adına, boş zaman aktiviteleri de standartlaşmaya başlamıştır. Bu sebeple birey, kitlesel düzeyde popülerlik içeren markalara, ürünlere, hatta sinemada, müzikte ve edebiyatta, “çok satan”, ya da “en iyi” listelerine yönelmektedir.

Son olarak, boş zamanın mekânla olan ilgisi de, gündelik yaşam içindeki konumunun değerlendirilmesi açısından önemsenmelidir. Zira boş zaman mekânları, anlam ve aidiyet üzerine mücadelenin yerleri olarak görülebilir. Bu noktada kent sosyolojisi ve coğrafya alanlarında çalışanların sıklıkla referansta buldukları “mekânların hissi” (Zukin 163) önem kazanan bir kavram olarak karşımıza çıkar. Post-endüstriyel çağda kenti mekânının temellük edilmesinde,

⁴ “Anybody can have free time. Not everybody can have leisure. Free time refers to a special way of calculating a special kind of time. Leisure refers to a state of being, a condition of man.”

parçalı veya kısmi kullanımında, resmi yapılandırmaların ötesinde alternatif hatta sistem-karşıtı kullanımlarının olduğu da akılda tutulmalıdır. Özellikle sanat meyilli fakat kurumsal hayat ve emek piyasasında bilinçli ya da zorunlu olarak kendine yer edinmemiş genç ve genç-yetişkin kuşağın, bahsi geçen kent mekânını dönüştürücü boş zaman aktivitesi olarak grafiti ve kaykay pratiği örnek olarak verilebilir.

Dünyada ve Türkiye’de Boş Zaman Sosyolojisi Alanında Temel Konular ve Güncel Yaklaşımlar

Üretim şekli ve üretim ilişkileri ile belirlenen toplumsal yapının, her uzam ve mekânda kendini hissettirme şekli olan zaman algısı ve kullanımı, toplumsal değişimler çerçevesinde sürekli dönüşümlere gebe olduğundan ötürü, boş zaman sosyolojisinin odağı ve kuramsal yaklaşım çerçeveleri de zaman içinde değişim göstermiştir. Bir önceki bölümde ciddi ve ciddi olmayan ana başlıkları altında farklı türleriyle ele alınan, pratik edilme sıklığı ve prensipleri bazında değişimler gösteren boş zaman etkinlikleri, sanatın tüm dallarını içeren kültürel etkinliklerle tüm dallardaki spor faaliyetlerini kapsamakta olup, gezi ve turizm büyük alanlarına eklenmektedir. Dolayısıyla, spor faaliyetleri, kültürel aktiviteler ve turizm faaliyetleri, boş zaman sosyolojisinin temel araştırma konularını oluşturarak, Parry’nin (58-61) belirttiği üzere, iş ve örgüt sosyolojisi, meslekler sosyolojisi, sosyal refah, kitle kültürü ve alt kültür, tabakalaşma ve statü üzerine çalışmalar bağlamlarında incelenebilmektedir. Alanın daha güncel yorumunda ise, içinde bulunduğumuz çağı tanımlamak için sıklıkla kullanılan, akışkan, geçici ve uçucu yapısını dikkate alan postmodern kavrayışlar ön plana çıkmaktadır.

Boş zaman üzerine araştırmalarda ortaya çıkabilecek problemlerden biri, “boş zaman” söz öbeğinin, sınırlı, keyfi ve şahsi boyuta indirgenerek, bu kavramın toplumsal etkileşim, davranış biçimleri ve toplumların ekonomi politiğini temsil edebilme gücünün göz ardı edilmesidir. Oysa, boş zaman aktiviteleri şahsi bir seçim ve etkinlikten fazlası olup, kurumsallaşmış anlamlar ve toplumsal ilişkiler bütününe yorumlamaya izin vermektedir. Bu anlayıştan yola çıkarak boş zamanın toplumsal önemini sorgulayan⁵ Stokowski (2), başta iş yaşantısı olmak üzere kurumsal alanlar dışında kendine yer bulan ve serbest olunan bir zaman diliminde (free time), katılımcısında (participant) olumlu duygu durumu yaratan *rekreasyon* ve *restorasyon aktivitelerini* (recreational and restorative activities), boş zaman sosyolojisinin güncel temel araştırma meselesi olarak saptamaktadır.

⁵ “How is leisure socially significant?”

Öte yandan, boş zamanın toplumsal alanda temsil ve kullanımına ilişkin en erken ve önemli çalışmalardan biri olan Veblen'in eseri, üzerinden bir asır geçtikten sonra bile büyük ölçüde açıklayıcı bir baş kaynaktır. Bununla beraber tüketim toplumunun yeni veçheleri, Veblen'in "gösterişçi tüketim" (Veblen 33) ile imlediği boş zaman faaliyetlerine ilişkin saygınlık atıflarını değiştirmiş görünmektedir. Kapitalist üretim şeklinde boş zamanın, yorgunluğun giderilerek yeniden üretim için gerekli verimi ve çalışma gücünü artıracak bir unsur olarak algılanışı, post-fordist üretim şeklinde de fazla değişmemiş görünmektedir. Post-fordist üretim şeklini tanımlayan esneklik ve yenilikçilik gibi sıfatlar, kâr maksimizasyonuna hizmet amacından uzaklaşmayı başaramaz.

Boş zaman sosyolojisinin esasen neo-liberal kapitalist sisteme yönelik bir araştırma alanı olduğunu savunan çalışmalar, rekabetçi ve stresli çalışma ortamının bireylere bıraktığı boş zamanı odağa alırlar. Veal'in (*The Elusive Leisure Society* 5) bu konuyu örneklediği bir çalışma, kamusal ve resmi alanlardan uzak ev içi ortamını ele alır. Burada, hane içi çalışma saatlerini düşürmeye yönelik beyaz eşya ve çeşitli ev içi araç gereçlerindeki gelişme başta olmak üzere teknoloji kullanımındaki artışa rağmen, 1961 yılıyla 1995 yılı kıyaslandığında, sahip olunan boş zamanda yalnızca yirmi dakikalık bir artış olmasının şaşırıcılığına vurgu yapar. Boş zamanın ekonomi politikasına yoğunlaşan bir kavram olarak ilk kez Pine ve Gilmore (101) tarafından boş zaman sosyolojisi literatürüne sokulan *deneyim endüstrisi* (experience industry) bu bağlamda dikkat çekicidir. Kavram, yine iş dışındaki rahatlama zamanları için tesis edilen kamusal parklar gibi rekreasyon alanlarının kullanımından yola çıkmıştır. Ancak çok geçmeden, tüketim toplumunun, iş dışındaki zaman diliminde var oluşun gerekliliği olarak empoze ettiği alışverişte arzu nesnelere ulaşmak için geçirilen zamanın analizine kadar sınırlarını genişletmiş ve bir geç-kapitalizm deneyimi eleştirisi halini almıştır.

Geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısında, Brightbill'in değerlendirmeleri (22) boş zamanın "eğitici" potansiyeline odaklanması bakımından farklı ve ilgi çekicidir. Brightbill, modern toplumlarda boş zamanın, ilgi, yetenek ve eğilimlerin keşfedilmesi ve geliştirilmesi için bir şans olarak görülmesi gerekliliğine vurgu yapar. 1960'lı yıllarda boş zamanın *rekreasyona*⁶ yönelik *restoratif*, yani onarıcı ve canlandırıcı yönünü ön plana çıkaran yaklaşımların aşılması gerekliliğine dikkat çeker. Çünkü böylesi bir sınırlama, esasen örtük olarak, çalışan bireyin, iş dışında kendisini ve yaşantısını, ertesi gün işine yeniden hazır edecek şekilde örgütlemesini

⁶ Sözcük Türkçe'ye "eğlendirilen" olarak da çevrilmiştir.

ifade etmektedir. Bu durumu, boş zaman kavramına ilişkin kullanım bilgisinin (know-how) yoksunluğuyla ilintili olarak açıklar. Dolayısıyla, esas meselenin “gerçek hayatın yaşanması ve zenginleştirilmesi” değil “gerçek hayattan kaçış” olduğunu vurgular.

Boş zaman kavramına yönelik akademik ilgi 1960’ların sonunda belirginleşmeye başlamakla beraber, özellikle son 25 yılda araştırma konuları çeşitliliğindeki artış dikkat çekicidir. Bu noktada, çalışmanın odağında boş zaman kavramının yer alması, sosyolojinin bir başka alanında çalışırken boş zaman kavramına hasbelkader değinilmemesi önem atfedilmesi gereken bir husustur. Bu bağlamda, uluslararası düzeyde sosyal bilimcilerin boş zaman üzerine çalışmalarına yer veren dergilerin başında *International Journal of the Sociology of Leisure* gelmektedir. Derginin amaçları ve sınırları kapsamında, boş zaman kavramı çerçevesinde teorik ve uygulamalı analizlere yer verildiği ve alandaki gelişmelerin disiplinler arası yoruma açıldığı belirtilmektedir. Ayrıca kapsam kısmında, Batılı anlayışa ek olarak dünyanın Doğu ve Güney coğrafyasında yer alan ülkelerde boş zamana yönelik sosyolojik kavrayışları bir araya getirme (Eastern and Southern frames of reference) düşüncesinde oldukları ifade edilmiştir. Küresel ölçekte bu alanda ilgilenilen başlıca temalar, boş ve serbest olan zaman diliminin kendisi (free time), oyun (play), eğlence (fun) ve hayat-yapılandırma (life-structuring) etkinlikler olarak sıralanmıştır. Derginin henüz sadece internet sitesinde çevrimiçi olarak ön yayına sokulan en güncel sayısı analiz için örnek olarak alındığında, tesadüfen seçilen üç makalenin konu başlıklarının ve kullandıkları araştırma tekniklerinin çeşitliği, alanın geniş kapsamını bir kez daha kanıtlar niteliktedir.

Örneğin, ilk makale Amerika’daki beysbol, futbol, basketbol ve buz hokeyi dallarında dört spor takımının çalışmalarını analiz ederek, sporda zaman algısı bağlamında, müsabakadaki ilk andan son ana kadar tüm süreci içeren oyunun gerçek zamanı (wall-time) ile fiili olarak oynanan oyun-zamanı (play-time) arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu noktada yazarlar, saat-zamanı (clock-time) ve mevcut/şu andaki zaman (actual-time) gibi kullanımları bulunan gerçek zamanı, Shakespeare’in eserlerindeki gibi karakterlerin sahneye koydukları olay ve durumlara içkin teatral ya da “dramatik zaman” ile kıyaslarlar. Ayrıca bir başka referansla, iş dünyasında verimlilik ve kâr etme esasıyla saat-zamanı (clock-time) ve olay-zamanı (event-time) arasındaki yarışa dikkat çekerler. Tesadüfen seçilen ikinci makale, Y Kuşağı ve Z kuşağı mensubu İtalyan gençlerin ev içi boş zaman giderleri üzerine İtalya İstatistik Enstitüsü’nün 2001, 2007 ve 2012’de gerçekleştirdiği

anketlerin verilerinden yararlanarak karşılaştırmalı bir analiz içermektedir. Tesadüfen seçilen üçünü makale ise, yerel boş zaman mekânlarında, müzik performansları, eğlence ve bira tüketimi arasındaki ilişkiyi analiz eden Yorkshire Dales Market Town'da yapılan bir saha araştırmasını kapsamaktadır.

Boş zaman sosyolojisinin akademik alanda özerklik kazanmasına katkıda bulunan akademik yayın organları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nde *Leisure Sciences*, Britanya'da *Leisure Studies*, Kanada'da ise *Loisir et Société* dergileri yer almaktadır. Amerikan sosyolojisinde görünürlüğüne daha erken dönemde bir katkı, 1969'da Ulusal Rekreasyon ve Park Birliği (*National Recreation and Park Association*) tarafından çıkarılan *Journal of Leisure Research* dergisinden gelmiştir. Turizm, gezme ve açık alan aktiviteleri, bu alandaki yazının erken odakları arasında yer aldığından ötürü, boş zaman konusunda önemli görülen bir derlemenin başlığının da "Boş Zaman ve Açık hava Rekreasyon Etkinlikleri" (Jenkins ve Pigram) olması şaşırtıcı değildir. Benzer bir başka çalışma, turizm ve boş zaman aktivitelerinde araştırma yöntemleri üzerine eğilerek, ülkelerin kendi istatistiklerine ek olarak *Eurostat* ve Dünya Turizm Örgütü yıllıklarından faydalanıp turizm alanına özel bir yer ayırır (Finn, Elliot-White ve Walton 202-220). Burada turizm sosyolojisi ile boş zaman sosyolojisinin adeta birbiri yerine ikame edilmesi dikkat çekicidir. Turizme ilişkin araştırmaların makro ölçeğine girmemekle birlikte, "dışarıda yemek" yeni bir boş zaman aktivitesi ve araştırma alanı olarak özellikle son dönemde karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada, Finkelstein ve Lynch'in (405-409) araştırmalarında rastladığımız gibi, Michelin yıldızlı restoran, kafe, bistro, zincir restoran, geleneksel veya yerel mutfak, etnik mutfak, hızlı yemek, vegan restoran, aile restoranı gibi, aslında yemek sosyolojisinde konu edilen türden endüstriler, zevk, beğeni ve tercihlerin temsil edildiği konular, boş zaman araştırmalarına da konu olmaktadır.

Akademik yazına diğer bir katkı, boş zaman kavramına odaklanan sivil toplum kuruluşlarından gelmektedir. Örneğin, uluslararası bir serbest/boş zaman organizasyonu olan *World Leisure Organization*, spor, kültürel faaliyetler, turizm, yaşlılar ve çocuklar için faaliyetler gibi temalar etrafında çalışma grupları olan, yıllık kongreler düzenleyen ve akademik ölçekte bir de dergiye (*World Leisure Journal*) sahip olan bir sivil toplum kuruluşudur. Ana kurumsal amaçlarının, boş ya da serbest zamanın, bireyin gelişimi, ilerlemesi ve iyi durumda olması için uygun koşul ve aktivitelerle donatılması için çalışmak olduğunun belirtildiği internet sitelerinde, yönetim kurulunun farklı alanlardan profesyonellerden oluştuğu görülmektedir.

The Academy of Leisure Sciences da benzer faaliyetler gösteren bir akademidir. 2007’de Brighton Üniversitesi’nde yapılan *Leisure Studies Association* konferansının “Boş zaman toplumuna neler oldu?” (Whatever happened to the leisure society?) teması ise, alanın giderek toplumsal dönüşümlerin çok boyutlu analizine kapı açtığını göstermiştir.

Türkiye’de boş zaman sosyolojisi konusunda erken dönem çalışanlar arasında yer alan Tezcan (10) boş zamanı, bireyin kendisi ve başkaları için zorunluluklardan ve bağlayıcılıklardan uzaklaştığı ve kendi seçtiği etkinliklerle ilgilenebildiği bağımsız ve iş yaşamı dışındaki zaman dilimi olarak tanımlarken, sosyolog Dumazedier’in tipolojisini aktarmıştır. Bu tipolojiye göre boş zaman eylemlerinin, fiziksel (spor, seyahat, kamusal alan aktiviteleri), sanatsal (güzel sanatların herhangi bir dalı ile ilgili aktiviteler), pratik işler (evde yapılan çeşitli işler), entelektüel (zihinsel faaliyetler) ve toplumsal (eğlence, ziyaretler, vb.) olmak üzere beş temel grupta toplandığını belirtmektedir. Elbette bu gruplama içinde yer alan etkinlikler kimi zaman kesişmekte, özellikle günümüzde iç içe geçebilmektedir. Tezcan çalışmalarında ayrıca boş zamanın sosyolojik açıdan değerlendirilmesinde, eğitsel amaçlar, toplumsallaşma süreci, kültür aktarımı ve toplumsal bütünleşme gibi yönlerin ayrı birer analiz sahası oluşturduğuna dikkat çekmiştir.

Ülkemizde gerçekleştirilmiş güncel akademik çalışmalara baktığımızda ise, boş zaman sosyolojisi alanına veri sağlama kapasitesine sahip araştırmaların, özellikle spor, turizm, rekreasyon çalışmaları konularına ayrılmış akademik dergilerde yer aldığı görülmektedir. Ülkemizde yayımlanmış akademik makalelerin en geniş veri tabanı olan Dergi Park’ta ve Google Akademik veri tabanında “boş zaman/serbest zaman” anahtar sözcükleri temelinde yapılan aramalarda karşımıza çıkan bilimsel yayınların belirgin çoğunluğunun, belirli bir toplumsal grubun boş zaman etkinlikleri üzerine yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Özellikle çeşitli meslek grupları ve öğrenciler (Terzioğlu ve Yazıcı 3) başta olmak üzere, gençlerin ve aktif nüfusun boş zaman aktiviteleri araştırılan konuların başında yer almaktadır. İncelenen meslek grupları arasında akademisyenler (Başarangil 156), doktorlar, vergi dairesi devlet memurları, özel sektör masa başı çalışanları vb. beyaz yakalıların boş zaman aktivitelerine yönelik araştırma sayısının, taş kömür madeni çalışanları (Özdemir vd. 9) gibi mavi yakalı işçilerin boş zaman kullanımına yönelik araştırmaların sayısından daha yüksek olduğu görülmüştür.

Daha ziyade son on yılda ön plana çıkan araştırma konularının başında, boş zaman ve yeni medya teknolojileri arasındaki ilişki (Tel ve Köksalan 264) gelmektedir. Ayrıca, dünyadaki örneklerinde olduğu gibi, farklı birer fakülte ve araştırma alanı olarak spor ve turizm, belirli yönleriyle boş zamanın kullanımına ilişkin araştırmalara katkı vermeye devam etmektedir. Son olarak, boş zamanın değerlendirilmesinde giderek daha çok tercih edilen pek çok güncel moda ve akımlar da araştırma konularına eklenmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

“Zamanın ruhu” genellikle, şiir, roman, deneme yazıları ya da felsefi tartışmaların uzantısında karşımıza çıkan bir kavram gibi görünmekle beraber, esasen tam da sosyolojinin ana konuları arasında yer alan üretim şekli ve üretim ilişkileri bileşkesinde, ekonomik, toplumsal ve kültürel yapı çerçevesindeki deneyim ve etkileşimler bütününe işaret etmektedir. Bu çerçevede zaman kavramını kalbinde bulunduran “boş zaman sosyolojisi/sociology of leisure” alanındaki *leisure* sözcüğünü dilimizde karşılayan boş zaman ya da serbest zaman olgusu içerisindeki “boş” ya da “serbest” sözcüklerinin temsil ve kullanımları değişmektedir. Artık boş zaman kavramının sıklıkla, “ciddiye alınmayan”, “önemsiz ya da daha az önemli olan”, “olmasa da olur” gibi çağrışımları beraberinde getirmesi, tüm dünyada yaygın olarak benzer biçimlerde algılanan toplumsal dönüşümün köşe taşlarında açığa çıkan zamanın ruhunun getirilerinden biri olarak düşünülebilir.

Bu makalede, düşünsel zeminine kısa bir bakışın ardından ilk olarak tarihsel bir yaklaşımla değerlendirdiğimiz boş zaman kavramının simgelediği anlam ve temsiller, Antik Yunan’dan sonra kademeli ve sistemli bir şekilde değişmiştir. Özellikle gündelik hayatı, geleneksel çalışma etiği çerçevesinde tasarlayan toplumsal yapıya geçişle beraber, derin düşünme eylemini içeren niteliği önemini yitirmiştir. Endüstri Devrimi’nden günümüzün geç-kapitalist toplumsal düzenine doğru ilerlerken ise, tüketim odaklı, hızla dönüşen, geçicilikle imlenen bir yapı içerisinde yine sistemli bir şekilde değerini kaybetmeye devam etmiştir. Bu doğrultuda artık, boş zaman kavramının, bir özgürlük durumu, hissi ve tavrı olmaktan çıkıp bir sosyal aktiviteye dönüşmesi ve sınırları belirlenmiş bir zaman dilimine indirgenmesi söz konusudur. Bu durum elbette boş zamanı, kapitalist düzende pazarlanabilir bir meta veya üzerinden ticaret yapılabilir bir alan haline büründürmüştür. Makalede bir sonraki adımda ciddi ve ciddi olmayan türleri ve alt türleriyle, icra, tekrarlanma, benimsenme düzeyleri çerçevesinde ayrıntılı olarak ele aldığımız boş zaman etkinlikleri ve kapsadığı etkileşim türleri, spor faaliyetleri,

kültürel etkinlikler ve turizm olmak üzere üç temel alan üzerinden incelenmiştir. Bu üç ana tema, ayrıca başlı başına birer fakülte tesis edip alt araştırma alanları oluşturarak, küreselleşme, refah düzeyi, hareketlilik, meslekler gibi temalarla, sosyoloji disiplini içinde konular arası bir bağ inşa etmektedir. Bu durumu örneklemek üzere, boş zaman sosyolojisi temalı akademik yayın ve faaliyetleri dünyadan ve ülkemizden örneklerle incelediğimiz son bölüm, müzik festivallerindeki tüketim örüntülerinden farklı spor dallarındaki takımların zaman kullanımlarına, belirli bir meslek ya da yaş grubunun tercih ettiği boş zaman etkinliklerinden boş zaman trendlerine kadar çok geniş bir yelpazede bulunan araştırma ve çalışmaları gözler önüne sermiştir. Bu incelemeler, boş zaman kavramının dönüşen kullanımının ne denli çok anlamlı ve çok katmanlı olduğunu açığa çıkarmıştır. Şu halde, boş zaman sosyolojisinin odağa aldığı temel konuların çeşitliliği, çok boyutlu toplumsal dönüşümleri doğrudan yansıtır niteliktedir.

Toplumsal dönüşüm sürecini doğrudan yansıtan boş zamanın güncel anlam ve kullanımının bazı sonuç ve getirileri özellikle dikkat çekicidir. Öncelikle, felsefeden edebiyat alanına kadar pek çok beşeri bilim dalında konu edilen boş zamanın, düşünsel ve eylemsel düzeyde varoluşu zenginleştiren değeri, modern dönemde ve sanayi toplumlarında “iyi değerlendirilmesi” koşuluna bağlanmıştır. Ayrıca, ancak mücadeleyle elde edilen bir zaman dilimine dönüşerek, önceden ekilmiş sınıfsal kısıtlar içeren ve sınırlı seçenekler arasından “özgürmüşçesine” seçilerek yapılan etkinliklere indirgenmiş bulunmaktadır. Dahası, bir şey yapılmayan -dolayısıyla boşa harcanan- ya da bir şey yapılmak zorunda olunmayan zaman dilimi şeklinde bir kullanım da söz konusu olmuştur. Bunun bir adım ötesinde boş zamanın bir kayıp olduğu düşüncesi yer alabilir. Böyle olmadığının kanıtı olarak ise, boş zamanı “işe yarayan” aktivitelerle doldurma “telaşının” baş göstermesi kaçınılmaz hale gelir. Hele içinde bulunduğumuz dönemde, apayrı bir analiz konusu olarak gündelik hayatta benliğin sergilenmesinde sosyal medyanın yeri düşünüldüğünde, boş zamanın “verimli” geçirilmesi ve bunun çıktıları hatta kanıtlarının olması önem kazanmıştır. Bu durum esasen mutlak özgürlükten uzakta bir boş zaman kavramı yaratıp, bireyin kendi istediğini özgürce yapabildiğini zannettiği, adeta bir “sahte-boş zaman” doğumuna sebep verebilir. Boş zamanın sunduğu derin düşünme, felsefe ve sanat faaliyetlerine “ayırarak” zamanı olmayan/bulamayan bireyin, tüm bu sıkıntılı halinin panzehri de, elbette “kısa yoldan” düşünsellik vadeden kişisel gelişim kitap ve etkinlikleri gibi paketlemelerle, yine boş zamanı dönüştüren sistemin pazarlama tekniklerine teslim olmuştur.

Her şeyin şimdiki zamanın uzamı içine sıkıştırıldığı, artık kalıcı bir değere dönüşmeden sönmömlenen fikirler ve eylemlerden oluşan boş zaman, günümüz toplumlarında geçmiş ve geleceğin sıkıştırılarak gündelik olanın işlevsel bir aracına dönüştürüldüğü ortamında bulunur. Bu noktada eşsiz bir değerle sunulan şimdiki zaman, gündelik ve sıradan olan yaşamı ele geçirerek, felsefe, sanat, gelenekler, vb. kadim değer oluşturucu unsurlardan uzaklaştırır. Zaten gündelik hayatın yoran, yıpratıcı, usanç veren angaryalar silsilesi, yaratıcı ve üretici etkinliklere zaman ve alan bırakmamaktadır. Böylesi bir sistem kaçınılmaz olarak, kendi doğasına ve işleyişine uygun bir üslup hatta dil de oluşturur. Adeta sinemadaki gibi art arda dizilmiş şeylerden müteşekkil mutluluğun anlık ve dolaysız hazza indirildiği bir şimdiki zaman, bireyi açık ve örtük bir biçimde hayatta kalabilmek için “etkin” olmaya yönlendirir. Elbette bu etkin olma hali, öncelikle çalışma, para kazanma ve bunu görünür kılma ile karakterize edilir ve derin düşünce unsurları bu değerli zaman diliminin dışına sürölür. Tüketim toplumunun boş zamanı büyüyen bir pazar olarak gören mekanizması tarafından dolaşıma sokulan tüm boş zaman aktiviteleri, reklam ve yeni iletişim teknolojileriyle empoze edildiğinden ötürü, adeta bir sahte-özgürlük hissi yaratarak boş zamanın verimli geçirilmesinin garantisini vermektedir. Rekabet, tüketim ve hızın yaşamın her anını belirlediği günümüzde, boş zamanın aslında derin düşünceye adanan bir zaman dilimi olduğunun unutulmasıyla birlikte, boş zaman sosyolojisi, giderek daha ayrıntılı analizler gerçekleştirmeye elverişli bir araştırma alanı haline gelmeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Adorno, Theodor ve Max Horkheimer. *Dialectics of Enlightenment*. London: Verso Books, 1979.
- Aytaç, Ömer. “Boş Zaman Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar.” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12. 1 (2002): 231-260.
- Başarangel, İlke. “Akademisyenlerin Boş Zaman Aktivitelerine Katılımı İş Tatmini ve İş Verimliliği: Kırklareli Üniversitesi’nde Bir Araştırma.” *Turizm Akademik Dergisi* 5.2 (2018): 155-170.
- Baudrillard, Jean. *La société de consommation*. Paris: Denoel, 1970.
- . *Pour une critique de l’économie politique du signe*. Paris: Gallimard, 1972.
- Bauman, Zygmunt. *Akışkan Modernite*. Çev. Sinan Çavuş. İstanbul: Can Yayınları, 2017.

- Bell, Daniel. "The Coming of Post-Industrial Society." *Social Stratification. Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. Ed. David Grusky. Colorado: Westview, 2008. 966-978. .
- "Boş zaman etkinliği." *Ruhbilimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu. Web. Erişim 27 Mart 2019.
- "Boş zaman etkinliği." *Toplumbilimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu. Web. Erişim 27 Mart 2019.
- Brightbill, Charles Kestner. *The challenge of leisure*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1961
- Castells, Manuel. *The Rise of the Network Society. 2nd Edition*. Cambridge: Wiley and Blackwell, 2009.
- Dumazedier, Joffre. *Toward a society of leisure*. New York: Elsevier, 1967.
- Finkelstein, Joanne ve Rob Lynch. "Eating out and the Appetite for Leisure." *A Handbook of Leisure Studies*. Ed. Chris Rojek, Susan Shaw ve A.J. Tony Veal. Wiltshire: Palgrave Macmillan, 2006. 404-417.
- Finn, Mick, Martin Elliot-White ve Mike Walton. *Tourism& Leisure Research Methods Data Collection, analysis and interpretation*. Edinburgh: Pearson Longman, 2000.
- "Freizeit." *Deutsch-Englisch Wörterbuch*. Langenscheidt Wörterbuch Online. Web. Erişim 17 Mart 2019.
- Han, Byung-Chul. *Zamanın Kokusu: Bulunma Sanatı Üzerine Felsefi Bir Deneme*. Çev: Şeyda Öztürk. İstanbul: Metis, 2018.
- International Journal of the Sociology of Leisure*. Springer Link. Social Sciences, Sociology Journal 41978. Web. 12 Temmuz 2019.
- Jameson, Frederic. *Postmodernism or the Cultural Logic of Late Capitalism*. NY: Routledge, 1984.
- Jenkins, John ve John Pigram. *Encyclopedia of Leisure and Outdoor Recreation*. NY: Routledge, 2003.
- Journal of Leisure Research*. National Recreation and Park Association, 1969. Web. 15 Nisan 2019.
- Kelly, John. *Leisure, Identities and Interactions*. London: Allen& Unwin, 1983.

- Kraus, Richard. *Recreation and Leisure in Modern Society*. Glenview, IL: Scott, Foresman and Company, 1984.
- “Leisure.” *English Dictionary*. Oxford Dictionaries Online. Web. Erişim 17 Mart 2019.
- “Loisir.” *Dictionnaire français*. Dictionnaires Larousse français en ligne. Web. Erişim 17 Mart 2019.
- Lyotard, Jean François. *La Condition Postmoderne*. Paris: Minuit, 1979.
- Noe, Francis. “A comperative typology of leisure in nonindustrialized society.” *Journal of Leisure Research* 2. 1 (1970): 30-42.
- Özdemir, Selman ve diğerleri. “Türkiye Taş Kömürü Kurumu Genel Müdürlüğü’nde Çalışan Yeraltı İşçilerinin Boş Zamanlarını Değerlendirme Alışkanlıklarının Belirlenmesi.” *9.Uluslararası Spor Bilimleri Kongresi Bildiri Kitabı*. Muğla.2006. 9-15.
- Pine, Joseph II ve James Gilmore. “Welcome to the experience economy.” *Harvard Business Review* 4 (1998): 97-105.
- Parry, N.C.A. “Sociological contributions to the study of leisure.” *Leisure Studies* 2. 1 (1983): 57-81.
- Stebbins, Robert (2006). “Serious Leisure. The Arts and Entertainment: Situating Leisure in the Creative Economy.” *A Handbook of Leisure Studies*. Eds. Chris Rojek, Susan Shaw ve A.J. Tony Veal. Wiltshire: Palgrave Macmillan, 2006. 448-456.
- Stevenson, Deborah. “The Arts and Entertainment: Situating Leisure in the Creative Economy.” *A Handbook of Leisure Studies*. Ed. Chris Rojek, Susan Shaw ve A.J. Tony Veal. Wiltshire: Palgrave Macmillan, 2006. 354-363.
- Stokowski, Patricia. *Leisure in Society, A Network Structural perspective*. NY: Mansell Publishing, 1994.
- Riesman, David. “Work and leisure in post-industrial society.” *Mass leisure*. Ed. Eric Larrabee ve Rolf Meyersohn. Glencoe: The Free Press, 1960. 363-388.
- Sommers, Mary Catherine. “Contemplation and Action in Aristotle and Aquinas.” *Aristotle in Aquinas’s Theology*. Ed. Gilles Emery ve Matthew Levering. Oxford: Oxford University Press, 2015. 167-186.

- Tel, Mikail ve Bahadır Köksalan. "Günümüzde Yeni Bir Boş Zaman aktivitesi olarak İnternet: Öğretim Üyeleri Örneği." *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (2009): 262-272.
- Terzioğlu, Ahmet ve Mehmet Yazıcı. "Üniversite Öğrencilerinin Boş Zamanlarını Değerlendirme Anlayış ve Alışkanlıkları: Atatürk Üniversitesi Örneği." *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 5.2 (2003): 1-31.
- Tezcan, Mahmut. *Sosyolojik Açıdan Boş Zamanların Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 1982.
- The Academy of Leisure Sciences*. The Academy of Leisure Sciences, 2011. Web. 11 Nisan 2019.
- Veal, A.J. Tony. *Whatever Happened to the Leisure Society?*. Routledge Critical Leisure Studies. Routledge, 2019.
- . *The Elusive Leisure Society. Fourth Edition*. University of Sydney: School of Leisure, Sport and Tourism Publications, 2009.
- Veblen, Thornstein. *Theory of the leisure class: An economic study of institutions*. New York: Macmillan, 1899.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çev. Zeynep Gürata. İstanbul: Ayraç Yayıncılık, 2008.
- Wilson, Robert. "The courage to be leisured." *Social Forces* 60. 2 (1981): 282-303.
- World Leisure Journal*. World Leisure Organization, 1952. Web. 15 Nisan 2019.
- Zukin, Sharon. "Reconstructing the authenticity of place." *Theory and Society* 40. 2, (2011): 161-165.
- Zuzanek, Jiri. "Leisure and Time." *A handbook of Leisure Studies*. Ed. Chris Rojek, Susan M. Shaw ve A.J. Tony Veal. Wiltshire: Palgrave Macmillan, 2006. 185-202.